

felügyelő szegedi Móra Ferenc Múzeumnak ajándékozta, így a megsemmisült, vagy elő nem került részek kiegészítése sem okozott gondot. Egy bizonyos fázisban a restaurálási munkákat már csak a befogadó épületben lehetett folytatni. Az azonban még akkor csupán a tervezés stádiumában volt. A vásznak ismét hengerekre, a hengerek pedig raktárba kerültek.

Csaknem egy évtized telt el, amíg az épület Ópusztaszeren fogadni tudta a restaurálás folytatását váró körképet. Egy pályázat eredményeként a megbízást az a lengyel csoport kapta a körkép helyreállítására, amelyik a lengyel panoráma sikeres restaurálásával és az ott szerzett tapasztalatokkal nagyobb garanciával biztatott a munka várható eredményét illetően. 1991 őszén a faluban kerestek maguknak bérelhető lakást, házat. Néhányan családostól jöttek, gyermekeik itt jártak óvodába, iskolába. A volt katonai bázis egyik óriási hangárjában alakították ki a műhelyt, ahol a képronszok újbóli tisztítását elvégezték és kioldották belőlük az előző konzerválás során beléjük vasalt viasz-gyanta masszát. Puhították, foltozták, megerősítették a vásznakat, előkészítették őket a dublizáshoz. Ezzel a tevékenység fokozatosan áttevéődött az emlékparkban álló hatalmas múzeumépület körcsarnokába.

A Lengyelországban e célra leszóvetett 8 m széles vászonsávokat fölerősítették a körkép tartószerkezetére, széleiket egymáshoz varrták, és az egészet impregnálták. Amikor ez a gigantikus vászongömb fölvette a körképekre jellemző hasas formát, az összevarrásokat fölfejtették és darabonként leengedték a körcsarnokban összeácsolt munkapódiumra. Milliméternyi pontossággal kivágták belőle az eredeti képdarab formáját, s helyére illesztették a konzervált elemet. Az illesztések széleit összevarrták és helyi dublizózással stabilizálták. A kép felső szélére üvegszövet övet tettek a munkapódium speciálisan domborított részén. Felfüggesztés után a vászonsávokat acél-dróttal összehúzták és széleiket összevarrták. Ezután a kép teljes hátsó felületét dublizózták. A műveleteket függő gondolákról végezték. Így a hiányzó részek fölvetítés utáni rekonstrukcióját és az aprólékos-hosszadalmas retusálást is.

A diorámát, miután semmi sem maradt belőle, teljesen újra kellett tervezni, modellezni. A véglegesen kialakított modell alapján tervezték meg és építették föl az acél tartószerkezetet. Ennek hullámlemez borításán alakították ki a 900 m² plasztikus műterepet, amit impregnálás után a kép színvilágához hangoltak.

E tényszerűen leírt sorok mögött hosszú évek kemény munkája, gondja és öröme van. De ha arra gondolunk, hogy a próbaüzemelés első hónapjaiban már több mint százezeren megnézték, és remélhetőleg senki sem távozott csalódottan, azt mondjuk, megérte.

Szücs Árpád

A pusztaszeri feltárások újabb eredményei

Az 1970 óta, rövid megszakítással több mint húsz éve tartó feltárások eredményei még mindig nem érettek meg a végső összegzésre, hiszen a további munkák módosíthatják a monostorról és a körülötte virágzó településről ezidáig kialakult képünket. A hosszú munka során nyert rengeteg információ alapján megrajzolható kép azonban főbb vonásaiban remélhetően tükrözi az egykori valóságot.

Az Anonymus nyomán kialakult történeti hagyomány szerint a honfoglaló magyarok itt tartották első „országgyűlésüket”, melyen Árpád vezérei között felosztotta az ország területét. E legendás esemény miatt a század első felében még magasan álló pusztaszeri romok korán az érdeklődés középpontjába kerültek, s a múlt század végén meginduló első hazai régészeti ásatások között már ez a helyszín is szerepel. A honfog-

lálás 1000. évfordulójára való készülődés természetesen fokozta az érdeklődést. 1882-ben Göndöcs Benedek címzetes pusztaszeri apát Römer Flórisssal, a magyar régészet megalapítójával ásatásokat folytatott a templom területén, s feltárta annak legkésőbbi (tehát legfelül lévő) periódusát. Az eredmények hatására nagyszabású célkitűzéseket fogalmazott meg Göndöcs Benedek: szorgalmazta az ásatások folytatását, azok eredményeiről a látogatókat és az utókort tájékoztató tábla elhelyezését, a romok konzerválását, az „ősi bazilika stylje szerint” emlékkápolna emelését, s végül körülöttük legalább 100 holdnyi díszkert (park) létesítését. Mindezzel gyakorlatilag felvázolta az éppen 100 év múlva, az 1100. éves évfordulóra megvalósult emlékpark elképzelését.

Az 1970-ben Trogmayer Ottó vezetésével meginduló első szisztematikus kutatások során 1976-ig tartott a templom és a hozzá kapcsolódó kolostor lakóépülettömbjének feltárása, melyeknek alapfalai ma már konzerválva, illetve rekonstruálva láthatók. Tisztázódott, hogy a többször is átépített, bővített templomnak 3 nagy alaprajzi periódusa különíthető el: egy kis egyhajós, egyszerű falusi templom a XI. század első feléből, a helyére épített ún. Sankt Gallen-i típusú (4 tornyos, és mindkét végén félkörös apszisú) templom a XI. század végéről, s végül a XII. századi nagy, háromhajós bazilika a kolostorépületekkel. A templom közvetlen közelében 963 sír feltárására is sor került.

Közben 1973-ban a közeli Kiszner-tanyán Horváthi Ferenc 3 honfoglaláskori (pontosabban a X. század végéről, vagy a XI. század elejéről) származó sirt tárt fel leletmentése során. A következő évben a monostortól kb. 800 méterre délre pedig feltárta a középkori Szer mezőváros plébániatemplomát, s az oklevelek alapján részletesen kidolgozta a település birtoklástörténetét is.

1976-tól három éven át szünetelt a feltárás, majd 1980-tól napjainkig folyamatosan a rendszeres kutatásokat a lelőhelyen. Az elmúlt másfél évtizedben a már rekonstruált épületegyüttes déli oldalán, mintegy 80 x 80 méteres területen dolgozunk, aminek 2/3-ad részét már teljesen feltártuk. A csaknem 500 éven át folyamatosan lakott terület a természetes feltöltődés és a többszöri tereprendezés hatására az évszázadok során egyre „magasodott”, míg végül napjainkra helyenként másfél métert is meghaladó vastagságú, rétegzett lelőhelyet alkotott. A feltárás során az egyes rétegeket, szinteket egyenként kell eltávolítanunk, leválasztanunk egymásról, s ez csak lassú, figyelmes kézi munkával lehetséges. Általában 4-5, többé-kevésbé letaposott járőrszínt tudunk elkülöníteni egymástól, melyeket egyenként kibontva kirajzolódnak az egyes évszázadokban itt állott épületek, utak, különböző műhelyek, feltáruznak az egykor használt kutak, s napvilágra kerülnek a rég betemetett használati eszközök, tárgyak. Ez azonban azt jelenti, hogy minden egyes megnyitott munkafelületet négyszer-ötször kell végigbontanunk, természetesen mindig más mélységben, egyre mélyebben. A lassan, mintegy mozaikként összeálló kép alapján tudjuk, hogy területünkön is (tulajdonképpen szinkronban a templom történetével) három nagy időszakot jelentenek a feltárt emlékek.

1. Az első korszakot a korai település maradványai alkotják. Eddig 25 lakóházat tártunk fel ebből a településből, melyek azonban nem egy időben állottak. A XI. század első felében megépült egyhajós kis kőtemplomtól délre, alig 40 méterre már állottak a falu első házai, s a település déli és nyugati irányban folyamatosan terjeszkedhetett (valószínűleg észak felé is, itt azonban még nem történt feltárás). Keleten a Tisza ártere állta útját a terjeszkedésnek, melynek egykori magaspártján zajlik a történetünk. A megismert 25 épület igazán változatos képet nyújt, mivel (eltérően a korszak más lelőhelyein feltárt, általában kissé egyhangú, vagy legalábbis egymástól nem sokban eltérő házaitól) Szeren gyakorlatilag alig lehet találni két azonos alaprajzú építményt! A lakóházak közös jellemzője, hogy földbe mélyített épületek voltak, azaz padlójuk a korabeli felszínnél átlagosan 1 méterrel mélyebben volt. Az egészen kicsi,

alig 2 x 3 méteres alapterülettel a komoly méretű, 4,5 x 7 méteres alapterületig változik méretük. Alakjuk lehet négyszögletes, téglalap alakú - amihez néha 4-5 méter hosszú bejárati folyosó is csatlakozik, de van ovális, lekerekített sarkú lakóház is. Az egyik sarokban többnyire kemence található, amit vagy egyszerűen az épület földfalába vájtak, de épülhetett kőből, vagy agyagból, sőt, egy esetben a korai Árpád-korban igazán ritkaságnak számító módon téglából rakott, kör alakú kemencét találtunk. A tetőszerkezet megoldása szintén számos változatot mutat. Az egyszerűbb, legkisebb házak esetében az épület tengelyében álló két (vagy 2 x 2) ágfára, valamint a ház gödrének a széleire támaszkodó sáttortot építettek, de van biztosan felmenő (vagyis a felszín fölé legalább 1-1,5 méterrel felemelkedő) boronafallal rendelkező, bonyolult szerkezetű, komoly ács munkát feltételező lakóház is. A házak földfalait a leomlástól számos esetben vessző- vagy sövényfonattal védték. Az épületeken kívül, a szabadban sütő- és füstölő kemencék állottak, ugyancsak változatos anyagból, többféle formában megépítve. Végül a település képéhez hozzátartoztak az egyes lakóházakat és közvetlen környezetüket körülvevő különböző méretű kerítések is, amelyek feltehetően éppen az alacsony lakóházakat védték a településen esetleg kóborló háziállatoktól, hiszen a földfelszínre támaszkodó tetőre tévedő jószág alatt az könnyen beszakadhatott. Valószínűen magát az egész települést is nagyobb méretű árokkal, vagy sánccal védhették, - ennek azonban a feltárt területünkől távolabb, az egykori falu szélén kellett lennie, aminek a megtalálására még nem volt lehetőségünk.

Nem tudjuk pontosan, hogy egy-egy ilyen házat mennyi időn át lakhattak. De a korai település képe nagyjából a fentieknek megfelelő lehetett, s a kb. 150 éves fennállása során nem sokat változhatott. Ennek az időszaknak a legjellemzőbb lelete a cserépbogrács, ami azt bizonyítja, hogy az élet, pontosabban a sütés-főzés még részben az összességében mégiscsak kicsi házak többnyire ugyancsak kicsi kemencéin kívül, a szabadban zajlott.

2. A korai település életének az eddig feltárt területen a XII. század közepén meginduló újabb, nagyszabású építkezések vetettek véget, aminek eredménye a háromhajós nagy templom, s a hozzá csatlakozó kolostorépület lett. Hangsúlyozom, hogy csak a feltárt területre érvényes ez a megállapítás, hiszen a falu élete nem szakadt meg ezzel, hanem csak az itt folyó építkezések miatt a település lakóházai délebbre és nyugatabbra húzódtak. Az elhagyott korai házak gödreit feltöltötték, s a nagy tereprendezés során valószínűleg az egész területet kissé távolabbról idehordott földdel egyengették el. Ezek után vette kezdetét szelvényeink területén a második nagy korszak, a kolostor időszaka.

A szeri település környékét is birtokló Bár-Kalán nembeli Kalán püspök fényes nemzetségi monostort építtetett itt ebben az időben. A hatalmas, háromhajós templom padozata és belső díszítése süttöi vörös mészkőből („márványból”) készült, s a templom bejáratát csak a leghíresebb román kori templomokhoz mérhető oszlopszobrok ékesítették. A templom déli oldalához közvetlenül csatlakozott a kolostor lakóépület-tömbje, amiben feltehetően bencés szerzetesek éltek. Ettől délre, egy 60x65 méteres udvart fogtak körül a téglalap alakban elhelyezett gazdasági épületek. Az építkezések során itt folytak az előkészítő munkák - így például megtaláltuk a kőfaragó műhely nyomát, ahol számos félkész- vagy rontott faragvány jelezte az egykori lázas munkát. Az építkezések befejezése után pedig itt kaphattak helyet a kolostor mindennapi életét kiszolgáló műhelyek, istállók, valamint a környékről beszállított különböző termények tárolására alkalmas raktárak.

Az udvar azonban színtere volt egy ritka és bizonyára nagy eseménynek számító, veszélyes műveletnek is. Ez pedig a nagy templom tornyába szánt harang megöntése volt. Hazánkban, sőt a Kárpát-medencében is szinte egyedülálló leletnek számít ez a korai harangöntő műhely, amely lehetőséget adott arra, hogy a mostanáig csak kora-

beli írott források alapján ismert, nagy szakmai tudást és gyakorlatot igénylő, kényes műveletet lépésről lépésre nyomon követhessük. A középkorban szekereken az országot járó, vándor harangöntő mesterek megrendelésre, a helyszínen végezték ezt a munkát. A gondosan megásott nagy, mély munkagödör közepén épített kemencében olvasztották ki az agyagból készített öntőforma magját képező fagyúréteget, aminek a helyére azután a közelben épített olvasztókemencékben elkészített bronzot öntötték. A műveletnek azonban számos kényes pontja, buktatója volt; s a napokig is eltartó munka végén derült csak ki, hogy sikerrel járt-e a sok fáradozás, nem repedt-e meg a harang? A szeri harangöntés a feltárás tanúbizonysága szerint jól sikerülhetett, hiszen az öntést nem ismételték meg, a műhelyt csak egyszer használták.

Csaknem a nagy gazdasági udvar közepén találtuk meg a kolostor kútját, ami a ma-ga nemében ugyancsak kiemelkedően fontos leleteket rejtett. A négyszögletes, 9 méter mély kút oldalfalai gondosan elhelyezett kváderkövekből voltak megépítve, s a mai napig állják az évszázadok múlását! A tatárjáráskor bekövetkező pusztulás után a kutat feltöltötték, s most a kút kibontásakor az ekkor belekerült földdel, valamint az egykori használati tárgyakkal együtt számos, értékes információt rejtő vizsgálati anyagot is szolgáltatott. A teljes betöltés gondos iszapolása ugyanis különböző gyümölcs- és virág-, valamint gyommagvakat, bogarakat is eredményezett, melyek által rekonstruálni tudjuk majd a közvetlen környezet korabeli növényvilágát, mikro-faunáját is. Ez azonban még további gondos vizsgálatokat, meghatározásokat igényel, amire sajnos kevés szakember áll rendelkezésünkre.

Mint az imént már említettem, az 1241-es év tragikus fordulatot hozott Szer számára is. A templommal együtt a kolostorépületek is elpusztultak, s ezzel vége szakadt a nemcsak dél-alföldi viszonylatban kiemelkedő méretű és gazdagságú periódusnak. A tatárjárás után újraépülő templomhoz már jóval kisebb kolostorépület tartozott. A korábbi gazdasági épületek fölött, azoknak egy újabb tereprendezés során elegyengedett romjain, már az így kisebb területre visszaszorult, a hanyatlás korát jelentő kolostorhoz vezető utat bonthattuk ki, megörökítve a kanyarodó szekerek nyomait.

3. A XIV. század végétől a kolostorépületek romjai fölött ismét megjelennek a település lakóházai, ami már a harmadik nagy korszak kezdetét jelenti. A kedvező földrajzi fekvésű falu jelentősége, a környék gazdasági életében betöltött szerepe az évszázadok során egyre nőtt, mígnem a XIV-XV. század fordulójára mezővárosi rangra emelkedett. A vászedzési és vásártartási joggal is rendelkező település ekkor már legalább egy km hosszú. A felszíni leletek mellett bizonyítja ezt az is, hogy a monostor-templomtól délre, 800 méterre, már a XII. század végén megépült első kis plébánia-templomot folyamatosan bővíteni kellett. A mezőváros házai az eddig feltárt területen legalább 2 utcasort alkotnak. A felmenő falú, háromszászlós lakóházak külső megjelenésükben és méreteikben már nem sokban különbözhetnek a századelő falusi vagy tanyaai házaiktól. A középső helyiség volt a konyha, s az itt megépített kemencéből fűtötték a lakószobát is. A harmadik helyiség a kamra. Természetesen vannak egyszerűbb szerkezetű, csak 2 helyiségből álló házak is. Az építési technikájukban és alaprajzukban, sőt, belső berendezésükben és használati tárgyaikban is a néprajzi korokat idéző lakóházak telkein megtaláljuk már az első különálló gazdasági épületeket is, így pl. egy kisméretű istállót és egy csűrre emlékeztető épületnek a részletét is sikerült feltárnunk. Több ház közelében is találtunk kör alakú ásott kutat, melyeknek az oldalfala azonban legfeljebb deszkával volt kibélelve, s ezért hamar beomolhattak, csak rövid ideig voltak használhatók.

A bizonyára a település nagy részét jellemző, fent leírt, kimondottan falusias jellegű lakóházakon kívül komolyabb épületeknek is kellett állniuk Szeren. Bár tudjuk, hogy az Alföld mezővárosaiban csak igen későn jelennek meg a kőépületek, mégis számos okunk van rá, hogy ezt feltételezzük. A mindvégig földesúri joghatóság alatt álló

település birtokosa a XV. század közepén IV. (Szeri Pósa) István, aki itt alakította ki birtokainak igazgatási központját, s a birtokok védelmére, a peres ügyek „elintézésére” huszárokat tartott. Feltehetően a birtokos nemzetség egyik-másik tagja is itt lakhatott, tehát nemesi udvarház létezésével is számolhatunk. Felmerült az is, hogy Szeren 1500-ban esetleg iskola működött. Mindez arra utal, hogy egy átlagos, falusias alföldi településnél komolyabb szerepet játszott, ami az épületek külsejében is megnyilvánulhatott. Sajnos, ezideig nem volt lehetőség a monostortól nyugatra sejthető egykori piactér területén régészeti kutatásra, ami körül a jelentősebb épületek kellettek, hogy álljanak. Eddig csak véletlenül, földmunkák során kerültek elő olyan komoly kőfalrészletek, amelyek ezt a feltételezésünket alátámasztani látszanak.

Eddig ismeretlen oknál fogva a monostor a XIV. század végére elnéptelenedhetett, amit az 1388-ból származó utolsó említése, valamint a továbbra is fennálló templomhoz egyre közelebb húzódó lakóházak is jeleznek. A fénykorát élő mezőváros életét az 1526-ban átvonuló török seregek pusztítása törte meg. A törökök a monostort erődítménnyé alakították át. A korábbi jelentőségét elveszítette, egyre zsugorodó településen a XVI. század közepén még 92 portát jeleznek az adóösszeírások, de a század végére a település végképp elnéptelenedett. A XVII. század elején már Pusztaszer a neve.

A kitarító, hosszú munkával eddig feltárt terület a középkori településnek csak elenyészően kicsi, s nem is biztos, hogy minden korban a legjellemzőbb részlete. A feltárás szempontjából eredetileg ideális lehetőségekkel rendelkező – hiszen újkori településsel nem felülregett - lelőhely területén még igen sok a teendő. A hiányzó láncszemek felkutatásának, illetve a feltételezett jellemzőbb részletek megismerésének azonban az egykori település fölött időközben fokozatosan kiépült skanzen illetve emlékpark ma már határokat szab. Ilyen hiányzó láncszem pl. a XIII. századi település, vagy a legkésőbbi XVI. századi épületek megismerése, amelyek nélkül csak hiányosan rajzolható meg az évszázadokon át folyamatos település lakáskultúrájának a fejlődése. De ugyanígy hiányzik az utóbb említett, mezővárosi piac és környékének ismerete is. Reméljük, hogy lesz még lehetőség ezek pótlására.

Vályi Katalin

Dr. Havas Gáborné Bede Piroska (1923 – 1996)

Szomorú szívvel tudatjuk olvasóinkkal és a honismereti mozgalom valamennyi tagjával, hogy szerkesztőbizottságunk egyik leghűségesebb és legtevékenyebb tagja május 20-án, súlyos műtét után „elindult a minden élők útján, ahonnan nincs visszatérés.” 1977 óta volt a Honismeret szerkesztőségének munkatársa. Elsősorban a honismeretnek a földrajzzal, a magyar tájjal összefüggő művelődéstörténeti témakörökben publikált és segítette a szerkesztői munkát. Tudósként, pedagógusként, a mozgalmat bölcsen szolgáló emberként egyaránt szerettük és tiszteltük Őt.

Dr. Havas Gáborné honismereti munkásságát következő számunkban méltatjuk.

A Szerkesztő Bizottság